

ספרות ילדים במוסדת המוסד החינוכי בגיל הרך

מאת נחמה ניר-יניב

אחת התופעות המפליאות בתרבות האנושית היא השימור של הספרות ומסירתה מדור לדור. המסירה היתה אידיאל חינוכי הן בתרבות היהודית והן בתרבות הכללית, ולמרות המגבלות הטכניות, החברתיות והמדיניות, נמסרו סיפורים, שירים, משלים, מחזות ואגדות בעל-פה, בכתב ולבסוף בדפוס. לא המלחמות ולא המגפות, לא הרדיפות ולא אסונות הטבע, דבר לא הפסיק את המסירה, את הזרימה התרבותית מדור לדור וממקום למקום.

מה יש בה, בספרות, שהיא נשמרה מזה אלפים בשנים?

מה כוחה ומה השפעתה על חיי היחיד, השבט, העדה, העם והאומה?

תיאוריות אסתטיות רבות מנסות לענות על השאלות האלה. על אף היותן שונות זו מזו. הנסקנות הן משותפות:

הספרות מעשירה, משחררת, מעניקה חוויות כוללניות עמוקות, כך שגם הרוח, גם הנפש וגם השכל של האדם מתפתחים וגדלים.

אפלטון היה בין הראשונים, שייחסו לספרות את ערכה העצום. הוא טען, ב"דיאלוגים", כי יש להגיש לילד רק ספרות מעולה, יפה, מחנכת. הוא דרש "לצנזר" את הומירוס, בהצביעו על כך שבאודיסיאה מתנהגים האלים כבני-אדם, רבים, מקנאים ונואפים. רק את הטוב ביותר יש לספר לילד הקטן, טען אפלטון. הוא גם דרש שאת הסיפור יספרו אנשים חופשיים ולא העבדים — כלומר הספרות הטובה ביותר קשורה באדם החופשי.

אריסטו הדגיש את ערכה של הדרמה כ"קטרוזיס", ובימינו ממשיכה הפסיכואנליזה לטעון שהספרות מעדנת, משחררת ומתעלת את היצרים והרגשות לאפיקים חיוביים. ברוננו בטלהיים בספרו הידוע על אגדות (The Uses of Enchantment 1977) נוקט עמדה חיובית ביחס לסיפורי האגדות המפחידים, כסיפורי גרים.

התיאוריות האסתטיות ניסו, איפוא, לפרש את ערכה של הספרות לאדם ולתרבות האנושית, להלכה ואילו אמהות ואבות, זמרים נודדים וזקני העדה, סיפורי סיפורים למעשה ומסרום מדור לדור.

הם סיפרו על גיבורים ועל חלשים, על טובים ועל רעים, על נצחונות ועל כשלונות, על פחד ועל אומץ לב. שרו על אהבה ושנאה, על אמונה ואימה מפני קץ האדם. והמורדים בכל הדורות, הרגישים לעוול, לעיוות, לאי-צדק כתבו ספרות מחאה, אשר הוקראה במחתרת או בככרות פומביות, אף כי רבים מהם, שילמו בחייהם על כך. גם בגן-הילדים העברי תפסו מאז פתיחתו ועד ימינו אלה, הספרות והשירה מקום מרכזי בתוכנית הלימודים. קשה היה לגנות הראשונות לבחור בסיפורים המתאימים לילדי היישוב בצמיחתו. השפה העברית היתה עדיין בראשית תחייתה ולתרגם סיפורי ילדים מגרמנית היה קשה. מספר גנות אף מחאו על כך, שכל סיפורי הילדים מתורגמים מגרמנית וחשו בעומק לבן שספרות ילדים עברית נחוצה להן יותר מכל. כל סיפור עברי מקורי שנכתב, נחטף וסופר בגני הילדים. באותם הימים המחסור הורגש היטב.

בימינו מוצף השוק ספרות ילדים טובה ורגועה, ספרות בעלת ערך וספרות קלושה. הבעיה המרכזית המעסיקה כיום הורים, מחנכים ואנשי ספרות היא פיתוח יכולת ההבחנה, כושר הביקורת, והבחירה ושיכלול הטעם האסתטי של מגישי ספרות הילדים כדי להגיש לילדים קטנים את הטוב ביותר, היפה ביותר והמעולה ביותר.

סכנת ההצפה איננה הסכנה היחידה המאיימת על ספרות הילדים. רבות הסכנות המאיימות על הנכס התרבותי היקר ביותר של האנושות: אמצעי תקשורת ההמונים הופכים את תרבותנו החזותית-הליניארית לתרבות שמיעתית. שוב מסופרים הסיפורים בעל-פה. אך לא עלידי אדם חי, חם ואינטימי, כי אם עלידי האדם המצולם, או המוקלט על גבי רשם-קול, המגיש למליוני צופים, סיפור, שיר המומחש חשים על-פי רוב עלידי סרטים מצוירים, בובות, בעלי-חיים או מפלצות.

הכל מודים שיש לבדוק, לבקר, לנפות ולחנך את אמצעי תקשורת ההמונים, אך הדילמה היא קשה, הן בגלל כוחם העצום של אמצעי התקשורת והן בגלל האמונה המקודשת של הדימוקרטיה בחופש הביטוי. אך מותר בודאי לפנות לאמצעי התקשורת שיגייסו מומחים ויגישו בצורה הטובה ביותר, ובשיטות המותאמות ביותר לשלבי התפתחותו של הילד הקטן — את הטוב ביותר ואת המעולה ביותר.

סכנה נוספת המאיימת על ספרות הילדים בימינו, נשקפת, לדעתי, מן המנייריזם המתגנב לשירה ולספרות המיועדת לילדים קטנים, הצטעצעות במילים, באבסורד-דיס, בדימויים הרחוקים מעולמו התרבותי ורקעו החברתי של הילד, המפליגים יותר מדימויו, אלה מאיימים להפוך את ספרות הילדים לתופעה מחוצנת, מנותקת ורחוקה העלולה לפגוע בחוויה האסתטית האמיתית, הכוללת, המעשירה והמל-היבה את הילד הקטן.

על אף כל הסכנות ולמרות כל הבעיות, מורגשת "נוכחות" של ספרות הילדים

בגן-הילדים במלואה. לא זו בלבד שבכל גן וגן קיימת "פינת הספר", ובה מבחר ספרי ילדים, כי אם אפשר למצוא ספרים גם בפינת הבובות ובפינת הקוביות, בפינת המוסיקה ובפינת המדע. הספר השתחרר מגבולות המקום לפחות בגן-הילדים. הספר הטוב נמצא גם מחוץ לכתלי הגן ומהווה מקור-משיכה רב לשכונה ולקהילה כולה. גני מילוי"א (מרכז ילדים-הורים להעשרה אמנותית-ספרותית) מתמקמים והולכים בשכונות המצוקה, במועצות איזוריות, בעיירות פיתוח. כל מרכז מילוי"א מצויד במיטב הספרות העברית והמתורגמת, המיועדת לילדים בגיל הרך. הורים, מחנכים וילדים בצוותא קוראים, שומעים, ממחיזים וצופים בסיפורים, באגדות, בשירים ובתמונות. הורים נוהרים למרכזים אלה, לפיכך יש לגלות עירנות לגבי בחירת הספרים. כי בעית הבחירה הנכונה לגיל הרך מסובכת ומורכבת.

מה הם הקריטריונים, שבהם ישתמשו הורים ומחנכים לבחירת הספור לילד? האם יהיו אלה קריטריונים אסתטיים? חינוכיים? חברתיים? התפתחותיים? דומני שיש לתת עדיפות לקריטריונים התפתחותיים-תרבותיים, ומי שיהיה בידו כלי רב-ערך זה, ידע לבחור ולהתאים את הסיפור, או השיר, לאישיותו של הילד, הגדל לתוך חברה ישראלית-יהודית.

פרופ' שרלוטה האק ודוריס לאנג' מארה"ב, ניסו לאתר את שלבי התפתחותו הספרותית של הילד הקטן. ואילו המחנכים בארץ, ישלבו את שלבי התפתחותו הספרותית של הילד עם רקע-תרבותו ומורשתו, כך יוכלו לפתח את אותה רגישות אישית, תרבותית, חברתית ולהיפך את ספרות הילדים המוגשת לילד הקטן — לחוויה אסתטית, אמיתית, כוללנית וכובשת.

ואלה הם שלבי ההתפתחות הספרותית, כפי שהגדירו אותן שתי החוקרות האמריקאיות והיכולים להדריך מחנכים והורים לבחירה הנכונה, להתנהגות לשונית — ספרית מתאימה וקדומה של ילדיהם במורשת האוצר התרבותי של העם והאנושיות כולה.

שלב א' — מגיל 0 ועד 20 חודש :

בשלב זה — יחסי הגומלין בין מבוגר לתינוק גורליים להתפתחותו העתידה של הילד הגדל. השפע הלשוני, האוירה הלשונית הנוצרת תוך כדי יחסי הגומלין האלה, יקבעו את התפתחותו השכלית, הרגשית והחברתית של הילד הקטן. החוקרות מציינות כי משלב זה, משתמע שיש להרבות בדבור, יש להרבות באינטראקציה לשונית עם הילד, להשמיע לו מונולוגים ולנהל איתו דיאלוגים בשפע, בנדיבות, בחום ובעזרה.

שלב ב' — מגיל 20 חודש ועד 3 שנים :

בגיל זה מתחיל הילד ליזום אינטראקציה ויחסי גומלין עם המבוגר וגם עם ילדים בני גילו. הוא פעיל, הוא מעורב, הוא שותף לכל. אולם מרחב הריכוז שלו צר ורמת ההקשבה שלו, נמוכה. לכן, ממליצות החוקרות, כי בשלב זה ישמיעו לילדים סיפור-

רים קצרים ומועטים, מלווים בתמונות מרהיבות, עליהן אפשר לדבר, לשוחח ולהביע רבות. על המבוגר להיות ער לקשבו הקצר של הילד ולדעת לא להכביד עליו.

שלב ג' — מגיל 3 ועד 4½ שנים :

בשלב זה, מציינות החוקרות, נמצא הילד בשלב החשיבה האיגוצנטרית ונקודת ראו-תו של העולם מתמקדת בו ובסביבתו הקרובה. לכן ממליצות החוקרות לספר סיפורים ריאליים, הקרובים בתוכנם לנסיונו האישי של הילד, לסביבתו הקרובה, לרקע משפחתו ולתשתית תרבותו. בגיל זה, אפשר להחליף את שם גיבור הסיפור בשמו של הילד, כי הזדהותו המוחלטת עם נצחונותיו, גבורתו וכשלונותיו של הגיבור, נובעים מחשיבתו האיגוצנטרית.

שלב ד' — מגיל 4½ ועד 6 שנים :

שלב זה מצטיין בסקרנות גוברת והולכת של הילד. סקרנותו מופנית לעולמו הסובב אותו, הפיזי והחברתי כאחת, על ריבוי אירועיו ועל שפע התרחשויותיו. סיפורים מעולם הריאליה והדמיון שובים את לבו. הילד נהנה הנאה מרובה מן ההקשבה ומן המפגש עם הגיבורים, מן העלילה הדינמית, מן המתח שבאירועים. בגיל זה אוהב הילד את הסוף הטוב המביא את כל התסבוכות ואת סבלות הגבורים לאושר ולחיים טובים של "דבש וחלב". החוקרות מציינות כי בגיל זה רצוי להשמיע את הסיפור באופן אישי, אינטימי וחם, הצעה אשר ראויה לשיקול דעת רציני, על רקע השמעת הסיפור בגן-הילדים הישראלי, הנעשית בדרך כלל בקוליקטיב גדול, על כסאות קשיי משענת ותוך בקשה חוזרת ונשנית "להקשיב", "לא להפריע" וכו'. מובן, שרבות הגננות, אשר יכולת הסיפור שלהן היא גבוהה והילדים בני הארבע-חמש יושבים מרותקים. רבות מן הגננות, סיגלו לעצמן גם את הכושר לספר סיפור בקבוצה קטנה, על שטיח או כריות, אבזרים שהוכנסו לגני-הילדים, בשנים האחרונות. ככל שהקרבה הפיזית בין הגננת לילדים מורגשת יותר, ככל שיכולת הסיפור של הגננת גבוהה יותר, וככל שהאווירה שהיא יוצרת אינטימית יותר וחמה יותר, חווית הסיפור עמוקה יותר, מופנמת יותר וחיותה רבה.

שלב ה' — מגיל 7 שנים ומעלה.

זהו שלב שהילד רוכש בו את מיומנות הקריאה. הוא יכול "לצאת לעצמאות" ולק-רוא בעצמו. מגעו עם הספר מקבל מימד חדש. בראשית תקופה זו חלה, אמנם, "נסיגה" מן הטקסטים העשירים והמובחרים של הספרות והילד "יורד" לטקסטים פשטניים, הכוללים מילה אחת או משפט אחד : "דנה קמה", "שלום כתה א'" — וכו', אולם המחנכות הנבונות יודעות לאזן ולהזין את המיכניקה והטכניקה של הקניית מיומנות הקריאה עם סיפורים, שירים, ספרים ותמונות, אשר רק יעוררו ויחבבו על הילד את המלאכה הקשה שברכישת הקריאה. אלה הם שלבי "התפתחותו הספרותית" של הילד הגדל בחברתנו. יש לזכור,

שבדומה לכל חלוקה לשלבי התפתחות אוניברסליים, קיימים הבדלים אינדיבידואליים בין ילדים. הילד איננו רק פרי התפתחות ביאולוגית, כי אם מעוצב גם על-ידי סביבתו הקרובה — המשפחה, רקעו התרבותי — החברה והעם אל תוכם הוא נולד. לכן יש להוסיף בשיקול הבחירה החינוכי, האסתטי והלימודי, את סביבתו הקרובה של הילד — המשפחה ואת רקעו התרבותי — העדה, הקהילה והעם אל תוכו הוא גדל.

הספרות וההורים

במדינת ישראל עלתה לאחרונה בכל חריפותה בעית הפלורליזם התרבותי. "כור ההתוך" של שנות קיום היישוב היהודי עד קום המדינה, התיך לתוכו תרבויות שונות בהצלחה לא מועטה וראשית "התרבות הישראלית" היהודית החלה להנץ. אולם בשנות החמישים והשישים לאחר קום המדינה, "כור ההתוך" לא הצליח להתיך לתוכו את תרבות עדות המזרח, אשר עלו בהמוניהם מארצות האיסלם. במקום לשלב את תרבותם אשר הביאו עמם מארצות מוצאם, ניסתה מדינת ישראל לבטלה, להנמיכה ולהתעלם ממנה. שלושים שנה אחרי קום המדינה, עומדת המדינה בפני התוצאות הטראגיות של הגישה הזאת — גישת עליונות, התנשאות והתעלמות ומנסה להחיות, להחזיק ולהתעשר באוצרות התרבות של עדות המזרח. חוקרים ואנשי מדע הקליטו, הקשיבו, אספו ועיבדו סיפורי עדות, דברי הגות ודברי חכמה, אשר התגלו עם הגישה החדשה, הגישה הפלורליסטית, שצמחה על רקע של עוינות ומחאה. הגישה הפלורליסטית לא פסחה גם על המוסד החינוכי במדינת ישראל. יש לציין כי גן-הילדים היה בין הראשונים שאימץ גישה זו. אלפי גנות "גילון" את היהודים ותרבותם. החגיגות בגן קיבלו צביון פלורליסטי מובהק. קשטים, תלבושות, מאכלים, מנהגים, כלים מכל העדות השתלבו בחגיגת גן-הילדים. הורים סיפרו סיפוריהם, סבים וסבתות משלו משליהם וחי הגן קיבלו צביון אינטגרטיבי, שלמותי. גם בגני "מילון"א" שהוזכרו לעיל, מובלטת תרבות העדות. גנות מגלות את האוצר העשיר של ההורים וההורים מגלים את האוצר העשיר של ספרות הילדים הישראלית והעולמית. זהו שלוב מבורך, התורם לילד, להורים ולגנות הרגשה של סיפוק רב, הנובע מהרגשת הערך, הכבוד ההדדי הנוצר בין מחנכים והורים. גם מפעל "הספר הזול" של משרד החינוך, תרם רבות שהספרות שחיי האדם אינם בעלי משמעות בלעדיה, חודרת אט-אט לבתי המשפחה, גם במקומות שהוגדרו כמקומות קשים, טעוני טפוח, שהספר איננו מהווה מצרך חיוני. מי כמו הספרות יכולה לקרב, להעניק שיר, להעניק משמעות ואושר לילד ולאדם הגדל בחברה בת זמננו, או בחברה עתיקה, מי כספרות העניקה לכל דור-ודור את טעם החיים ?